

ЖУНГОДОГУ ПАМИР КЫРГЫЗДАРЫНЫН ЭЛДИК ЫРЛАРЫ (БИРИНЧИ МАКАЛА)

МАМБЕТТУРДУ МАМБЕТАКУН

Кытай Эл Республикасы

Элдик оозеки чыгармачылык жалпы кыргыз фольклорунун ареалдык бир көрүнүшү экени күмөнсүз. Ошого жараша, анын тутумунда кыргыз элдик жалпы оозеки мурастары менен өңдөш, же ага таптакыр коошпогон, жаңы мисалдардын болуп калышы да мыйзам ченемдүү нерсе. Негизги булактарга таянсак, Жуңго Памир кыргыздарынын элдик оозеки мурастары: 1) элдик эпос; 2) элдик лирика; 3) элдик драманын элементтери сыяктуу тектерден турат.

Элдик оозеки чыгармачылыктын дагы бир өзгөчө теги болгон лирика да Памир кыргыздарынын фольклордук салтынан кеңири орун алган. Ырым-даарым ырлары, өлөң, дүрө, дин ырлары, күү ырлары, рамазан, кошоктор, ашыглык ырлар, дидактикалык ырлар, тарыхый ырлар, саясый ырлар, арман ырлары, кордоо ырлары сыяктуу, жалпы кыргыз элинин оозеки айтуучулук салтында учураган жана учурабаган лирикалык жанрлар бар. Булардын ичинен эң эле кеңири жайылган түрлөрү катары сүйүү ырлары менен кошокторду көрсөтүүгө болот. Кыргыз элдик ырларды түрлөргө бөлүүдө биз эки негизге таянабыз. Бири, Кыргызстан жана жуңголук адабиятчылар жазган кыргыз элдик оозеки адабияты жөнүндөгү жалпы баяндар менен кыргыз адабият тарыхтарында колдонулган ыкма; экинчиси, «Жуңго жөө жомоктору, элдик ырлары, макал-лакаптары» деп аталган үч жыйнакты (民间文学三套集成) түзүүдө колдонулган түргө бөлүү ыкмасы. Биринчи ыкма жалпылык мүнөзгө ээ болуп, бир канча мүнөздөштүрүүлөр бир теманын ичине жыйылган болот. Мисалы: ырлар лирикалык жана эпикалык деген эки чоң түргө бөлүнүп, лирикалык ырларга эмгек ырлары, каада-салт ырлары, үйлөнүү үлпөт ырлары, кошоктор, арман ырлары, сүйүү ырлары, санат, насыят ырлары, айтымдар, алкыш, каргыш, диний ырлар, балдар ырлары кирет. Эпикалык түргө дастандар, айтыштар кирет. **(1, 15)**. Элдик оозеки адабияты түрлөргө бөлүүнүн экинчи ыкмасы жыйнак түзүүнүн талабына шайкеш болуп, жалаң эле элдик ырлар эмес, элдик жомоктор, макал-лакаптар, ал тургай элдик дастандарды типтерге ажыратуунун илимий үлгүсү болуп эсептелет. Мындай өлчөм боюнча, кыргыз элдик ырлары төмөнкүдөй мазмундарга ажыратылган: 1. Эмгек ырлары, 2. Даарым ырлары, 3. Ак баталар, 4. Каргыштар, 5. Төрөт ырлары, 6. Той-торопо ырлары, 7. Нускалуу сөздөр, 8. Кошоктор, 9. Табышмак жана жаңылмачтар, 10. Арман ырлары, 11. Айбанаттар жөнүндөгү ырлар, 12. Балдар ырлары, 13. Кордоо ырлары, 14. Үлгү ырлары, 15. Санат-насыят ырлары, 16. Суусундук-ичимдик ырлары, 17. Түрдүү өлөңдөр, 18. Сүйүү ырлары. **(2, 14)** Памир кыргыз элдик ырларынын түрлөргө бөлүнүү абалынан Теңир-Тоо кыргыздарында жанрдык түсүн байкоого болот.

Памир кыргыздарында жалпы эле кыргыз элдик адабиятына таандык болгон эмгек ырларынын айрым түрлөрү сакталбаган эмес. Мисалы: «Бекбекей» - көчмөн элдин турмушунан улам чыккан бул ырдын Памир чөлкөмүнөн жазып алынган нускасы бүгүнкү мезгилге чейин белгилүү боло элек. Бирок, жылкычылардын «Шырылдаңы» Теңир-Тоо менен Памирдин аралыгында жайгашкан тилкеде (Жуңго кыргыздарынын Бөрү-Токой, Бостон-Терек айылдары, Кыргызстандын Ош, Алай, Өзбекстандын Анжиян айланасы) оозеки айтылган. Анткени менен «Шырылдаң» Теңир-Тоодо «Шып шырылдаң шыр экен э...й» деген саптар менен башталып, жылкычылык турмуштун реалдуу көрүнүштөрү ырга ширетилип, үй ээсин, анын бала-бакыра, келин-кесектерин текши мактоо, сөз менен шаштырып, сыйлык алуу максаттары толук баяндалган. Орто тилкеден жазып алынган «Шырылдаңдын» биринчи сабы «Саб-сабалар эй» деп башталып, бул түр ислам дини киргенден кийинки «Жарамазан» ырынын таасирине катуу кабылып, белгилүү жактардан экөө аралашып кеткени байкалат. Муну биз ыр саптарындагы фарсча «сабалар», «арбап» дегендей атоолордун кирип калганынан эле эмес, «Шырылдаң айы толуптур» деген ыр

сабынан да таамай байкайбыз. Анын үстүнө Памир кыргыздарынын ырчылык салтында ойду каймана маанидеги салыштыруулар же теңештирүүлөрдөн баштап келип, анан негизги максатка кайрылган бир түрдүү «Ыр техникасы» колдонулат. Мисалы, «Шырылдан» да ырчы үй агасын төтөлөй мактоодон мурда анын атын, атына жарашкан тердигин, тердик үстүнө жарашкан көмкө ээр, көмкө ээр үстүнө жарашкан көк көрпөчө, анан көк көрпөчө үстүнө «Агам арбап жарашкан» дейт. Ырчы ошону менен эле өз оюн айтып бүткөн болбойт. Анын максаты агасында эле эмес, агасынын короосундагы койдон бирди сойдуруу болгондуктан, ырды андан ары узартып, дагы бир кыйыр сүрөттөөлөрдүн жолуна түшөт: «Агам арбап колуна /алтын кылыч жарашкан / алтын кылыч чабарга /душман башы жарашкан /душман башын көмөргө /боз топурак жарашкан/ боз топурак үстүнө /байчечекей жарашкан \ байчечекей үстүнө \ эчки-коюң жарашкан \ эчки-коюң жаярга \ эки бала жарашкан \ эки бала колуна \ эмил чокмор жарашкан \ эмил чокмор урууга \ боз коюң жарашкан \ боз койду союуга \ болот кездик жарашкан. (2, 4)Мындай мактоолордон кийин үй ээси шырылданчыларды сыйлабай коюуга аргасы калбайт. Анткени, алар бардыгын туура, дал жана көрүп тургандай айтып жатышпайбы. Колго жарашкан бол от кездик «Көрпөчө үстүнө жарашкан агам арбаптын» айласын кетирет. Ырчылыктагы ушундай «алыстан таш ыргытуу» ыкмасы Памир кыргыздарынын «Жигит менен кыздын айтышы» деген ырында да колдонулат. Анда кыз Алайга көчө тургандыгын жигитке кабарлайт. Жигит жорго минип алдынан тосуп чыгаарын айтат. Ошондо кыз алыстан таш ыргытат: түлкү болсом кантесиң, балык болсом кантесиң, таруу болуп чачылып кетсем кантесиң, аккуу болуп кубулуп кетсем кантесиң? Анда жигит ошонун бардыгынын айласын таба тургандыгын билдирет. Кызыктуусу, кыздын таруу болуп чачылып, аккуу болуп көкөлөгөн мотиви чыгыш элдеринин классикалык адабиятында, элдик жомоктордо да көп жолугат.

«Жарамазан айы» деген түшүнүк кыргыздар арасында кеңири таралган. Бирок, «Шырылдан айы» же жылкычылар шырылдангы күзүндөсү же кышка жуук айтышып, жакада жашаган колунда бар кишилердин түнкү уйкусун бөлүп, ыр менен чер жазышкан, ары тамашага батышкан. Жарамазан ыры болсо негизинен 30 күндүк орозо аяктап, орозо айты өтүп жаткан түндөрү айтылып, аны атайын даярданган жарамазанчылар айтышкан. Бул жалаң эле кыргыздар арасында эмес, Артыш, Кашкардагы уйгурлар арасында да кеңири таралган салт болгон.

Тоолуу жерлерде дыйканчылык өндүрүштүн колдонулбай калышынан уламбы, айтор, Памир кыргыздарында «Оп майда» баштаган эмгек ырлары, анын ичинде үрөн сепкенде, орок оргондо ырдалуучу ырлар ырдалган эмес. Башка кол өнөрчүлүккө, мал чарбасына байланышкан чыгармалар көп өнүккөн эмес. Бул чөлкөмдө сайма саюу, кийиз жасоо, өрмөк ыры, тон тигүү, козу телүү, саан ыры, кыркым ыры дегендей чыгармалар жазылып алынбаптыр. Бул Памир кыргыздарында мындай тиричилик жосундары болбогондугунан эмес, элдик оозеки чыгармачылыктын салттын айрым түрлөрү коомдук, географиялык-аймактык өзгөчөлүктүн жана маданияттын таасирлерине байланыштуу болушу мүмкүн. Мисалы: төкмөлүк өнөр - Теңир-Тоо кыргыздары арасында байыркы нук менен Токтогул, Жеңижок, Барпы, Казыбек, Калык, Коргоол, Алымкул, Эшмамбет сыяктуу XX кылымдагы залкар төкмөлөрдүн учук улаган таланттуу чыгармачылыгы менен доорго жараша өнүгүп-өсүп жүрүп отурган болсо, Памир кыргыздары жаратылыштык шартка жараша бул өнөрдү өтө бийик абалга жеткире алган эмес. Анткени, төкмөлүк өнөр той-тороподо, шаңдуу турмуш-тиричилик жагдайы жеңил, угармандардын курамы өтө көп маданияттык чөйрө бир кылка болгон жагдайда эркин өнүккөн. Памир аймагында бир жактан жаратылыштык шарты бир кыйла оор, айылдар арасындагы жол алыс, өз ара катташуу кыйын болсо, дагы бир жагынан түндүктө өзбек, батышта тажик, чыгышта уйгур айылдары менен аралаш конуштап, ар түрдүү маданияттык алаканын курчоосуна тушуккан. Мындай кезде төкмөлүк өнөр анчейин кулач керип жайыла алмак эмес. Ошол сыңары кыргыз элдик оозеки адабиятындагы түркүн-түстүү эмгек ырлары бардыгы эле байыркы замандын түшүмү болбостон, кийинки

доорлордогу чечендердин жараткан ырларынын негизинде байыган. Бирок, карапайым эл өзүнүн маданий турмушун башка жолдор менен байытуунун жолун билишкен. Памир кыргыздарында сүйүү ырлары жогорку деңгээлде өнүккөн. Андан сырткары аңчылыкка байланышкан ырлар жана күүлөр көп кездешет. Кыргызстандык чоң окумуштуу Ж.Мукамбаев Жерге-Тал кыргыздары арасынан «Теке кетти», «Кырк аркар» деген ырлуу күүлөрдү жазып алган. Малчылык ырларынан «Так теке», «Ай кашка», «Боз кой» сыяктуулар элибиздин Памир кыргыздары арасында таралган.

Теңир-Тоо кыргыздарынын арасында кирине ыры, суктоо ыры, дарым ыры, учуктоо ыры, арбашуу ыры, сезгенч ыры, төлгө ыры жана түрдүү ырым-жырымдарга байланыштуу ырлар сан жагынан арбын таралган. Ал эми Памир кыргыздарынын арасында булардан башка «Бадик» жана «Гулафшан» делген дарым ырларынын өзгөчө бир түрү сакталып калган. Бул эки ат менен айтылган ырлардын тизмеси Теңир-Тоо кыргыздарында негизинен жок. 1991-жылы алгач жолу Памир тоосун аралап, Кез, Булуң-Көл, Чакарагыл, Көк-Жар айылдарынан элдик чыгармаларды чогултуу учурунда бизге эң чоң таасир кылган нерсе ушул «Бадик» менен «Гулафшан» ыры болду. «Бадик» ыры «Менин атым Эламан /Эл кыдырып келаман» деп башталып, негизинен балдар кызыл, чечек ооруусу менен сыркоолоп, кызыл сыртына тепкенде айтылат экен. «Гулафшан» болсо «Бадиктин» айтылган ыкмасы менен бирдей келип, жандырмагы катары «Шалдур-шулдур шарапшан /Сенин жайың Бадакшан» деген ыргакка көчүп, кызыл ичине тепкен кезде айтылган. Улуу-Чат ооданынын Бөрү-Токой, Бостон-Терек айылдарынан батышты көздөй кеткен тескей тоо кылкаларында кеңири таралган бул ырдын варианттары арбын болуп, «Бадик» өлөң ыр ыкмасында 11 муундан жана элдик ыр ыкмасында 7-8 муундан туруп айтылган түрлөрү да жолугат. Биз Памир кыргыздары арасынан жазып алган «Гулафшандын» башкы саптары мындай башталат:

Көч-көч бадик, көч бадик көчүрөйүн,

Бадик болгон атыңды өчүрөйүн.

Мен бир өлөң айтайын бадик баштап,

Жакшыны айтып, жаманды жолго таштап .(2, 26)

“Гулафшан” тажик-фарсча чечек деген маани берип, көбүнчө балдарга кызыл чыкканда айтылчу дарым ыры экен. Памирлик бакшы жана молдолор сөз керемети менен адамды ар түрдүү оору-сыркоодон арылтууну максат кылган ушундай дарым ырларын кылымдардан бери сактап, колдонуп келген. Дарымдын бул түрү жана «Бадик» деген атоо казак элинде да бар. Аларда «бадик өлөңдөр» деген ыр жанры бар.(3, 38)

Таш-Коргондогу кыргыздардын арасында айтылып жүргөн элдик чыгармаларды талыкпай жыйнаган Курманалы Жаанбай менен Аманбек Турганбайдан алынган кол жазмаларда өлөң, бадик баштаган түрдүү ырлар менен бирге «Түтөк кайтарар» деген дагы бир чыгарма бар экен. Бул дарым ыры киши түтөк алганда айтылып, мазмуну бир кыйла өзгөчө:

Билдим-билдим билге чабар,

Чабар тили чапкы казык.

Казык тили кайкы тоок,

Тоок тили токто малик,

Малик тили баш агача,

Агача тили алма гудоо,

Гудоо тили кунан каар,

Каар тили калта тайган,

Тайган тили тармал өгүз,

Өгүз тили өргөн кайыш,

Кайыш тили кара желим,

Желим тили жети кулач,

Башы келте куу жыгач.

Кыргыздардын элдик ырларында дарым ырларынын өтө көп түрүн жолуктурууга

мүмкүн болсо да, биздин баамыбызча, мындай мазмун, мындай ыкмадагы даарым ыры өтө аз кездешүүсү мүмкүн.

Кыргыз элдик оозеки адабиятында бата менен каргыш же турмуш-тиричилик же каада-салт ырлары жанрына таандык болуп, бир кыйла өнүккөн түр. Бирок, Памир-Алай, Жерге-Тал, Кичи Памир өрөөндөрүнөн элдик чыгармалардын ушул түрү алиге чейин өз алдынча кагаз бетине түшүрүлбөй калган сыяктуу, же күнүмдүк турмушта, дасторкон үстүндө ак тилек айтуу, же болбосо арада капачылык болуп, каар төккөндө каргап жиберүү адаты аталган жерлерде унутулганбы? 1983-жылы Кыргызстан Илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунун илимий кызматкерлери Тажикстандын Жерге-Тал районуна барып, элдик оозеки чыгармачылыктын үлүглөрүн чогултушкан. Анда кагазга жазып алынган «Динарым» деген ырда каргыш айтылган. Ал эми Жуңгонун Ак-Тоо кыргыздарынын арасынан чогултулган «Оосар» деген ырда да каргыш бар. Арийне, ырдын бул түрү Памир кыргыздарында өнүкпөй калган деп айтууга болбойт. «Динарымда»:

Билимсиз ооруп бир ай жат,
Эмчегин ооруп эки ай жат.
Үйүндөн чыкпай үч ай жат,
Төшөктөн турбай төрт ай жат- , (4, 28)
деп айтылса, «Оосарда»:
Короого чыгып конуп кал,
Койчудан бооз болуп кал.
Талаага чыгып конуп кал,
Тексизден бооз болуп кал.

Бирди туусаң битти туу,
Ыркыраган итти туу. (5, 63)

Кызыктуу жери – бул ырлар сүйүү ырлары болуп, ашыктыктын айынан алапайын таппаган жар сүйгөнүнө ааламдагы жакшылыктардын баарын тартуулап болуп, анан дагы эле сөзүн кабыл албаса, «чыдабай кетип» ушундай каргай тургандыгын билдирет.

Памир кыргыздарында таралган «Безели чечен» деген күүнүн жомогунда Безели чечен менен Кан жаакташып, Кандын желдеттери Безели чечендин тилин кесээрде мындай каргаган экен: «Таш бол, топурак же. //Отуң өчсүн, күлүң көчсүн! //Мен сенин өзөгүңө түшкөн өртмүн». (6, 213)

Албетте, Памир кыргыздарында ак баталар жана ырлуу тилектер эл оозунда сакталып калган. Аны ырааттуу түрдө чогултуп алуу ушу күнгө чейин колго алынбай жаткан сыяктанат.

Памир кыргыздарынын той-торопо салтын атайын изилдеген илимпоз Жээнбай Мукамбаевдин жазганына караганда, Памирде үйлөнүү тоюнун шөкөтү эч жерден калышкан эмес. Той салтынын жүрүшүндө «Дилбарым», «Мөлмөлүм», «Толмочум», «Аксуусар», « Акзейнеп», «Акшайыр» дегендей сүйүү ырлары ырдалгандан башка токмок салды ырлары, көрүшүү ырлары, кыз башын кучактаар дегендер менен бирге «Чач өрүү», «Чач алмай», «Кемпир өлдү» деген ырымдарга жараша ырлар жана жаштардын кечки оюндарында өлөңдөр ырдалган. Памир кыргыздарында той алдында кыздын чачын кырк өрүмдөн эки өрүм кылып өрүүдө өз алдынча салт болгон. Чачты көрүнгөн аял эмес, «вакил» өргөн. Үйлөнө турган жигиттин чачын «вакил» жигит алган. Жигиттер чач алуу убагында:

Овал баар көктөмдө,
Көк чымырап өскөндө,
Улук келин алабыз,
Уулга жолдош кылабыз. -
дешип ыр ырдашса, кыздын чачын өрүп жатып аялдар мындай ырдаган:
Бармагыңа салынган,

Бадам көздүү ак күмүш.
Бир эле сенден калыппы,
Баары кызын бергенмиш **(5, 188-189)**

Чач өрүү салтынын сакталгандыгы «Манас» эпосундагы саптардан («Ырымдап чачын өрүнүз // күн белгисин он күнү// Каныкейди көрүнүз») анык билинип турса дагы, аталган салттын ыр менен коштолуп келгендиги Памир кыргыздарына таандык жөрөлгө болуп калган сыяктуу.

Адабияттар

1. Кыргыз адабиятынын тарыхы. 1-т. (А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында) - Б.: 2004.
2. Кыргыз элдик ырлары. - Артыш, Кызыл-Суу кыргыз басмасы, 2004.
3. Бексултан Касей. Казак адабиети тарыхы. 1-т. - Үрүмчү, Шиңжан эл басмасы, 1996.
4. А.Токомбаева. Жерге-Тал кыргыздарынын оозеки адабияты.- Ф.: 1987.
5. Кебез тоо боорунда. - Үрүмчү, Шиңжан эл басмасы, 1993.
6. Ж.Мукамбаев. Эл ичи - өнөр кенчи. - Ф.: 1982.